

Głuszkowski M. 2010, *Wpływy rosyjskie na socjologię polską w latach 1864-1918*, w: P. Łuczeczko (red.), *Historie nieoczywiste. szkice z dziejów socjologii polskiej*, Gdańsk: UG, s. 227-248

Michał Głuszkowski
micglu@umk.pl

Wpływy rosyjskie na kształtującą się socjologię polską w latach 1864-1918

Myśl polska i rosyjska w II połowie XIX i na początku XX wieku wiązały się, przeciwstawiały a wreszcie współpracowały na wielu płaszczyznach. Wiele związków wydaje się oczywistych ze względu na panującą sytuację polityczną; Polska w omawianym okresie nie była samodzielnym państwem, w związku z czym działalność w wielu dziedzinach była dla Polaków ograniczona, a często możliwa jedynie przy współpracy z zaborcą. Fakt zależności politycznej w dużym stopniu tłumaczy zainteresowanie Polaków instytucjami naukowymi i dorobkiem intelektualnym Rosji.

Dla zbliżenia myśli społecznej obu narodów duże znaczenie miał fakt, że zarówno Polska, jak i Rosja nie były w stanie rozwijać swojej rodzimej filozofii niezależnie. W obu krajach nauka i kultura znajdowały się pod silnymi wpływami Zachodu. Ani rosyjska, ani polska socjologia, nie mogły się obyć bez inspiracji Rousseau, Comte'a, Milla. Również w innych dziedzinach Polacy i Rosjanie czerpali z intelektualnego dorobku krajów zachodnich. Wobec ubóstwa polskiego rynku wydawniczego w II połowie XIX i na początku XX wieku, z wieloma pracami filozofów i socjologów zachodnich nasi uczeni zapoznawali się za pośrednictwem przekładów i wydawnictw rosyjskich

Za początek historii socjologii polskiej zwykło się uważać lata wydania pierwszego tłumaczenia pracy *Zasady ekonomii politycznej* Johna Stuarta Milla w 1859 r. i pierwszych prac Józefa Supińskiego (1860-1865). W naszym kraju nowa nauka zaczynała kształtować się z trzydziestoletnim opóźnieniem w stosunku do socjologii światowej, której początek wyznaczył pierwszy tom *Kursu filozofii pozytywnej* Augusta Comte'a, wydany po raz pierwszy w roku 1830. Nadrabianie zaległości przez uczonych polskich wiązało się z zaznaczaniem obcych wpływów w rozwoju naszej socjologii. Wpływy twórczości „ojca socjologii” Augusta Comte'a, czy też szczególnie Herberta Spencera, albo i Karola Marksa były już niejednokrotnie analizowane i nie podlegają wątpliwości. W cieniu pozostają natomiast wpływy rosyjskie na kształtującą się socjologię polską w drugiej połowie XIX wieku i na początku wieku XX. Im to poświęcono niniejszą pracę.

Podjęcie problematyki wpływów rosyjskich na socjologię polską podyktowane jest faktem, że pomimo ich znaczącej roli, różnorodności, o której wzmiankowali nasi najwięksi

socjologowie omawianego okresu¹, brak do tej pory opracowania na ten temat. To powoduje, iż niniejsza praca ma charakter pionierski. Powstała ona prawie wyłącznie w rezultacie wykorzystania materiałów źródłowych, ponieważ istniejące opracowania twórczości poszczególnych uczonych i uczelni traktują o elementach rosyjskich w polskiej socjologii jedynie mimochodem. Dodatkową motywacją podjęcia problemu roli socjologii rosyjskiej w rozwoju naszej socjologii, jest specyfika socjologii narodowych. Zarówno Polacy, jak i Rosjanie, korzystając z dorobku myślicieli zachodnich, twórczo interpretowali ich teorie, dostosowując je niejako do swoich społeczeństw. Na Zachodzie socjologia utożsamiała społeczeństwo z państwem, podczas gdy w Polsce postrzegano i analizowano rzeczywistość makrospołeczną na poziomie układu społecznego, którym był naród (Por. Winclawski 2002: 84-87), zaś Rosjanie kierowali uwagę – według swego rozeznania – na *narod*, czyli lud. Tak więc pewne analogie w rozwoju myśli socjologicznej Polski i Rosji, pozostających w pewnym dystansie w stosunku do Zachodu, są dodatkowym czynnikiem, sprawiającym że analiza wpływów rosyjskich na socjologię polską staje się dla nas szczególnie interesująca.

Wpływy rosyjskie na socjologię polską dokonywały się na różnych płaszczyznach. Najbardziej jaskrawym i oczywistym tego przykładem są tłumaczenia publikacji uczonych rosyjskich na język polski i w efekcie wykorzystywanie przez Polaków rosyjskich prac socjologicznych w ich twórczości naukowej. Kolejnym świadectwem wpływu literatury jednego kraju na drugi jest wykaz cytowań (analiza bibliometryczna) – w naszym przypadku cytowań rosyjskich prac przez Polaków. Jednak w omawianym tu okresie przypisy i bibliografię sporządzano z mniejszą niż obecnie rzetelnością i dlatego dla przedstawienia całokształtu wpływów socjologii rosyjskiej na polską, potrzebna jest analiza pozostałych kanałów, poprzez które rosyjska myśl socjologiczna mogła oddziaływać na twórczość polską. Do takich kanałów należą kontakty osobiste polskich i rosyjskich socjologów, studia Polaków u profesorów rosyjskich, zarówno w Rosji, jak i w Polsce, recenzje prac rosyjskich socjologów w polskich czasopiśmie, korzystanie przez Polaków z rosyjskich tłumaczeń zachodnich dzieł socjologicznych. Dla jak najpełniejszego zaprezentowania omawianej problematyki oprócz przeglądu prac polskich socjologów, korzystających z dorobku myśli rosyjskiej, okazało się konieczne sięgnięcie do ich wspomnień i pamiętników, czasopiśm społeczno-politycznych z II połowy XIX i początku XX wieku, a także analiza porównawcza przekładów dzieł socjologów zachodnich na język polski i rosyjski.

W przypadku analizy porównawczej przekładów socjologicznych na język polski i rosyjski dane bibliograficzne tłumaczeń rosyjskich zostały zaczerpnięte z *Głównego Katalogu*

---

¹ Między innymi: Bolesław Limanowski i Ludwik Krzywicki.

Książek w języku rosyjskim 1705-1998, znajdującego się na stronie internetowej Rosyjskiej Biblioteki Narodowej (NLR 2002). Informacje na temat przekładów polskich pochodzą z pracy magisterskiej Magdaleny Kubiaczyk z roku 1994 (Kubiaczyk 1994).

Dla analizy wpływów instytucjonalnych socjologii rosyjskiej na polską kluczowe okazało się dotarcie do materiałów związanych z Cesarskim Uniwersytetem Warszawskim². Poświęcono mu już wcześniej kilka opracowań (Ihnatowicz 1981: 386; HNP 1987: 388), traktują o nim także relacje pamiętnikarskie polskich socjologów studiujących w Warszawie, m.in. Ludwika Krzywickiego i Stanisława Krusińskiego. Nie pisano jednak do tej pory o obecności socjologii na warszawskiej uczelni, które to informacje uzyskałem z czasopism wydawanych na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim: „Varšavskija Universitetskija Izviestija” i „Zapiski Obščestva Istorii, Filologii i Prava pri Impieratorskom Varšavskom Univiersitietie”. Na ich łamach ukazywało się wiele artykułów o tematyce socjologicznej, pisanych zarówno przez rosyjskich uczonych – wykładowców Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, jak i przez Polaków: profesorów i studentów. Zawartość tych czasopism, będąca wyraźnym świadectwem wpływów rosyjskich na socjologię polską, nie była dotychczas omawiana nawet w publikacjach poświęconych uczelni warszawskiej, czy też historii polskiej socjologii.

Bezpośrednią obecność wpływów rosyjskich w twórczości polskich socjologów opisałem na podstawie relacji pamiętnikarskich naszych uczonych, monografii im poświęconych i poszczególnych ich publikacji. Do twórczości socjologów rosyjskich nawiązywano w licznych artykułach, ukazujących się na łamach polskiej prasy społeczno-politycznej. W niniejszej pracy w przypadku niektórych czasopism, zostały wykorzystane całe ich roczniki (m.in. „Przedświt” i „Pobudka”), w przypadku innych, jak np. „Kraju”, również z opracowania na ich temat.

Ramy chronologiczne (1864-1918) zostały ustalone w związku z ważnymi dla stosunków polsko-rosyjskich wydarzeniami historycznymi. Datę początkową – rok 1864 – wyznacza upadek Powstania Styczniowego, który przyniósł nasilenie represji władz carskich wobec społeczeństwa polskiego, do których zaliczało się m.in. pozbawienie Polaków własnej szkoły wyższej (przekształcenie Szkoły Głównej w Cesarski Uniwersytet Warszawski³). Data końcowa to rok 1918, co wiąże się z zakończeniem pierwszej wojny światowej i odzyskaniem niepodległości przez Polskę.

---

² Cesarski Uniwersytet Warszawski został utworzony w 1869 roku dekretem Namiestnika Królestwa, na bazie działającej w latach 1862-69 Szkoły Głównej. Była to jedna z szeregu represji po Powstaniu Styczniowym – pozbawienie Polaków ich własnej wyższej uczelni. Językiem wykładowym był rosyjski.

³ Przekształcenia Szkoły Głównej w Cesarski Uniwersytet Warszawski dokonano dekretem Namiestnika Królestwa z 30.08.1864, a koniec okresu przejściowego nastąpił w roku 1869.

Wobec przynależności znacznej części ziem Polski do zaboru rosyjskiego, zajmowanie się rosyjską myślą socjologiczną nastęrcza trudności związane z określeniem, które dzieła i twórcy należą do dorobku socjologii rosyjskiej. Problematiczna jest tu np. postać Leona Petrażyckiego, w przypadku którego trudno stwierdzić, jaka część jego twórczości jest polska, a jaka rosyjska, zwłaszcza, że rosyjscy historycy socjologii piszą o nim jako o uczonej rosyjskim pochodzenia polskiego. Tu dorobek Petrażyckiego został potraktowany w całości jako polski, a że to głównie jego twórczość wpływała na Rosjan, a nie na odwrót, jego osoba została tu pominięta. Arbitralnej decyzji wymagały także postaci socjologów ukraińskich, m.in. Mikołaja Zibera, Bogdana Kistjakowskiego, Maksyma Kowalewskiego czy Mychajła Hruszewskiego. Zostali potraktowani jako uczeni rosyjscy, o ile pisali po rosyjsku, tak więc Hruszewski, Michajło Pawlik i Iwan Franko, jako ukraińskojęzyczni nie współtworzyli socjologii rosyjskiej. Polacy i Ukraińcy pisali swoje prace w języku rosyjskim, ponieważ w omawianym przeze mnie okresie socjologia rosyjska była bardziej rozwinięta i partycypacja w niej zwiększała szanse naukowego rozwoju autorów. Oczywiście, język rosyjski nie odgrywał w światowej socjologii tak dużej roli, jak angielski, francuski i niemiecki, ale i tak jego udział w świecie nauki był większy niż języka polskiego, a zwłaszcza ukraińskiego (Por. Winclawski 2002: 84-87).

Znajomość języka rosyjskiego u Polaków zamieszkujących zabór rosyjski umożliwiała naszym uczonej nie tylko czytanie rosyjskich prac socjologicznych w oryginale, ale także korzystanie z rosyjskich przekładów zachodnich publikacji. W latach 1859-1918 w Polsce ukazało się niewiele ponad 200 przekładów prac socjologicznych, podczas gdy w Rosji ponad 1100 publikacji autorów zachodnich (w obu przypadkach uwzględniono kolejne wydania tych samych pozycji)⁴. Istnieje więc duże prawdopodobieństwo, że socjologowie polscy omawianego okresu, w większości znający język rosyjski, a w wielu przypadkach przebywający w Rosji i na rosyjskich uczelniach, kształtowali swoje teorie także w oparciu o rosyjskie tłumaczenia zachodnich prac socjologicznych.

Do rosyjskich tłumaczeń zachodnich pisarzy nasi socjologowie docierali podczas pobytu w Rosji, albo w wyniku przewożenia nawet całych bibliotek przez osoby prywatne (Krzywicki 1958: 112; 165). Porównanie przekładów polskich i rosyjskich wydaje się być w pełni uzasadnione przy omawianiu wpływów rosyjskich na naszą socjologię, zwłaszcza, że wiele tłumaczeń opatrywanych było komentarzem któregoś z socjologów rosyjskich,

---

⁴ Informacje na temat przekładów prac socjologicznych na język polski pochodzą z pracy magisterskiej Magdaleny Kubiaczyk, *Bibliografia przekładów literatury socjologicznej na język polski w latach 1859-1939*, praca magisterska pod kierunkiem prof. W. Winclawskiego, Toruń 1994. Za źródło bibliografii publikacji rosyjskich posłużył *Główny Katalog Książek w języku rosyjskim 1705-1998* na stronie internetowej Rosyjskiej Biblioteki Narodowej, <http://www.nlr.ru:8101>.

zwłaszcza, jeśli byli oni jednocześnie tłumaczami wspomnianych prac. Na przykład do dzieł Milla komentarze pisał Czernyszewski (Tamże: 45).

Lata 1859-1918, będące przedmiotem analizy, były okresem powstawania i kształtowania się w Rosji i Polsce nowej dziedziny naukowej, jaką była socjologia. W tym czasie w pełni sił twórczych byli Herbert Spencer, John Stuart Mill, Karol Marks, a pod koniec wspomnianego okresu ukazały się pierwsze prace Emila Durkheima i Maxa Webera. W Polsce socjologia zadomowiła się później niż na Zachodzie, a pierwsi socjologowie, jak np. Bolesław Limanowski, pracowali w izolacji od myśli zagranicznej. Nie od razu w swojej twórczości mogli się oni odnosić do osiągnięć zachodnich prekursorów socjologii. Przez długi okres czasu podobnie wyglądał obraz socjologii rosyjskiej. Głównym źródłem wiedzy socjologicznej dla Polaków i Rosjan były więc publikacje zachodnie.

O znaczeniu wydawnictw rosyjskich dla naszej socjologii może świadczyć fakt, że na terenie zaboru rosyjskiego zamieszkiwała połowa ludności polskiej i znajdował się tam główny ośrodek wydawniczy w omawianym okresie – Warszawa (Kubiacyk 1994: tab. 2). Zwłaszcza na tym obszarze, choć również i na terenie innych zaborów, publikacje naszych wschodnich sąsiadów wypełniały lukę wśród wydawnictw krajowych.

Pierwsze z dzieł socjologicznych, które zostało przetłumaczone zarówno na język polski i rosyjski to *Zasady ekonomii politycznej* Johna Stuarta Milla. Tłumaczenie polskie ukazało się w 1859 r. w Petersburgu (Mill 1859), a pierwsze z wydań rosyjskich rok później, również w Petersburgu (Mill 1860). Już te pierwsze tłumaczenia są dobrą ilustracją różnic w tym zakresie między Polską a Rosją: w języku polskim ukazało się tylko jedno wznowienie *Zasad...*, natomiast kolejnych wydań rosyjskich było pięć: 1865, 1873-74 (również Petersburg), 1895 (Moskwa), 1896 i 1897 (Kijów-Charków). Innym dziełem, które rozbudziło zainteresowanie socjologią w Polsce i w Rosji, była *Historia cywilizacji* Henry'ego Thomasa Buckle'a. Pierwsze wydanie polskie ukazało się we Lwowie w roku 1862, czyli w tym samym roku, co pierwsze z tłumaczeń rosyjskich (Buckle 1862a; 1862b). W Rosji do roku 1918 kolejnych wydań pracy Buckle'a było jednak aż 24, a w naszym kraju w tym samym czasie tylko 5, a w całości wznowione zostało zaledwie jedno z tych wydań.

Liczba ukazujących się w języku rosyjskim tłumaczeń zachodnich prac socjologicznych odpowiadała tempu rozwoju socjologii rosyjskiej. Na lata 60-te, 70-te i 80-te XIX wieku przypadało po około 50 przekładów, podczas gdy w latach 90-tych przetłumaczono już ponad 150 pozycji, a w pierwszej dekadzie XX wieku aż 629 i ponad 200 w latach 1910-18 (Patrz: tab.1). Gwałtowny wzrost liczby tłumaczeń w XX wieku spowodowany był przede wszystkim przekładami prac niemieckich socjologów-socjalistów: m.in. Augusta Bebla,

Edwarda Bernsteina, Karla Kautsky'ego, Paula Lafargue'a i Karola Marksa. Lata 90-te XIX wieku zaowocowały ogólnym wzrostem liczby tłumaczeń (trzykrotnym w stosunku do dekad poprzednich). Były to ostatnie lata dominacji przekładów socjologicznych z języka angielskiego, która trwała wtedy jeszcze głównie dzięki kolejnym wydaniom Milla i Spencera. Wiek XX był już natomiast zdominowany przez literaturę niemiecką i francuską (Por. tab.1).

Tabela nr 1 Przekłady literatury socjologicznej na język rosyjski w latach 1860-1918

LATA	Tłumaczenia z języka				
	angielskiego	francuskiego	niemieckiego	włoskiego	RAZEM
1860-1869	39	9	5	-	53
1870-1879	27	8	12	1	48
1880-1889	13	19	18	3	53
1890-1899	67	33	47	4	151
1900-1909	29	79	511	10	629
1910-1918	8	11	184	-	203
nie ustalone	-	1	1	-	2
RAZEM	183	160	778	18	1139

Źródło: Analizy własne na podstawie *Głównego Katalogu Książek w języku rosyjskim 1705-1998* - <http://www.nlr.ru:8101>

Dynamika rozwoju polskich przekładów socjologicznych w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku wyglądała podobnie, jak w Rosji, choć w zmniejszonej skali. Do początku lat 90-tych XIX wieku dominowały przekłady z języka angielskiego, choć na rosyjski w latach 1859-89 przetłumaczono 89 książek, a na polski tylko 29. Podobnie jak w Rosji, były to prace Milla, Buckle'a, Spencera i Hippolita Taine'a (Por. Tamże; Kubiacyk 1994: 44-52; [146]). Także w Polsce, na początku XX wieku gwałtownie wzrosła liczba tłumaczeń socjologicznych, zwłaszcza pisarzy niemieckich, których prace zaczęły od tamtego czasu dominować w polskich wydawnictwach.

Warto zauważyć, że choć rosyjskich przekładów było znacznie więcej, to nie zawsze ukazywały się one wcześniej od mniej licznych wydań polskich. Widać to już na przykładzie pierwszego wydania *Zasad ekonomii politycznej* Milla. Poszczególne publikacje, nawet jeśli dotyczyły socjaldemokratycznej myśli społecznej, leżącej w strefie szczególnych zainteresowań Rosjan, jeśli ukazywały się w Polsce⁵, nie były wcale opóźnione w stosunku do przekładów rosyjskich. *Kobieta i socjalizm* Bebla ukazała się po polsku w 1897 roku (Bebel 1897), a po rosyjsku dopiero w 1904 (Bebel 1904). W przypadku prac z dziedziny nauk

⁵ W wielu przypadkach ubóstwo przekładów polskich nie pozwala na jakiegokolwiek porównania.

społecznych o tematyce dalekiej od polityki, zdarzają się nawet znaczące wyprzedzenia czasowe na korzyść polskich tłumaczy. *Społeczeństwo pierwotne* Henry'ego Lewisa Morgana ukazało się w języku polskim w 1887 roku (Morgan 1887), o 13 lat wcześniej niż po rosyjsku (Tenże 1900). Jednak sytuacji, w których rosyjskie wydania wyprzedziły polskie, było więcej. Na przykład *Kapitał* Marksa przełożono na rosyjski po raz pierwszy w 1872 roku, a na polski dopiero w 1884, za sprawą inicjatywy Ludwika Krzywickiego i Stanisława Krusińskiego (Marks 1872; Tenże 1884). August Comte, Wilhelm Dilthey i Max Weber, należący do najznamienitszych przedstawicieli swojej dziedziny, w Polsce w omawianym okresie 1859-1918, w ogóle nie byli wydawani, podczas gdy na rosyjski kilkakrotnie ich tłumaczono.

Ciągłe ustalanie obszaru zainteresowań i określanie zasad metodologicznych nowej nauki społecznej przyczyniło się do dużej popularności Milla w początkowym okresie rozwoju rosyjskiej i polskiej socjologii. Na przełomie XIX i XX wieku zrodziło się w Rosji zainteresowanie psychologią. Kierunek ten reprezentowali najwięksi socjologowie rosyjscy tamtego okresu: Maksym Kowalewski i Eugeniusz de Roberty. U nas korzystał z ich dzieł Kazimierz Kelles-Krauz. Powstało wtedy wiele tłumaczeń francuskich psychologów społecznych: Tarde'a i Le Bona. Mniej więcej w tym samym okresie przekłady socjologiczne w Rosji zostały zdominowane przez prace socjologów niemieckich o orientacji socjalistycznej i socjaldemokratycznej. Dominacja ta utrzymała się do końca omawianego przez mnie okresu.

W przypadku polskich przekładów zachodnich książek socjologicznych również występowała ewolucja zainteresowań. Nasi uczeni, podobnie jak Rosjanie, zaczęli od dzieł Milla, Buckle'a i Spencera, ale na odpowiednio mniejszą skalę (Por. Kubiaczyk 1994: 58-76). Początek XX wieku również u nas wiązał się ze zmniejszonym zainteresowaniem ewolucjonizmem i zwrotem ku psychologizmowi i socjalizmowi, ale dysproporcje między wymienionymi dziedzinami socjologii były mniejsze niż w Rosji i w większym stopniu odzwierciedlały tematykę literatury światowej omawianego w tej pracy okresu. Specyfika socjologii narodowych, zwłaszcza w Rosji, zniekształcała oczywiście ogólne proporcje między poszczególnymi dziedzinami nauk społecznych i dlatego wśród przekładów rosyjskich najczęściej było prac socjologów o orientacji socjalistycznej i socjaldemokratycznej.

Trudno jest powiedzieć, w jakim stopniu polscy socjologowie wykorzystywali rosyjskie tłumaczenia dzieł zachodnich. Oprócz relacji pamiętnikarskich Ludwika Krzywickiego, poznającego idee Marksa z rosyjskiego wydania *Kapitału* i przypisów bibliograficznych do *Źródeł anarchizmu* Ludwika Kulczyckiego, w których znajdujemy informację o korzystaniu przez niego z rosyjskich tłumaczeń socjologów zachodnich: Edwarda Bernsteina i Johna Hobsona (Kulczycki 1907a:11; Bernstein 1906; Hobson 1900), brak jest

danych wyraźnie mówiących o podobnych praktykach u innych polskich socjologów. Sądzić można, że spotykali się oni po raz pierwszy z pewnymi dziełami zachodnich myślicieli w ich rosyjskich wydaniach, a w bibliografii swoich prac umieszczali wydania oryginalne, do których dotarli później. Jest to jednak przypuszczenie, które opieram na relacji Bolesława Limanowskiego – będąc na zesłaniu w Archangielsku, czytał *Ekonomię polityczną* Milla w polskim tłumaczeniu, ale ponieważ nie zadowoliło go ono, a Millem był bardzo zainteresowany, postarał się o tłumaczenie francuskie wspomnianego dzieła (Limanowski 1957: 397). Sytuacja mogła wyglądać podobnie w przypadku wielu innych polskich uczonych korzystających z tłumaczeń rosyjskich.

Pisząc o polskich przekładach prac z dziedziny socjologii i wpływach rosyjskich, nie można zapomnieć o tłumaczeniach z języka rosyjskiego. W latach 1864-1918 przetłumaczono ich, co prawda, tylko 12 (Kubiaczyk 1994: tab.2), ale na tle ogólnie niewielkiej liczby wydawnictw socjologicznych w Polsce jest to i tak znacząca ilość. Zwłaszcza, że większość zainteresowanych było w stanie korzystać z wydań oryginalnych.

Badanie dotyczące korzystania przez studentów z biblioteki Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego potwierdza tezę o częstym korzystaniu przez Polaków z rosyjskiej literatury socjologicznej i naukowej w ogóle (Krzczkowski 1905: 322). Władze Uniwersytetu przywiązywały dużą wagę do Biblioteki Uniwersyteckiej, która miała być przyczółkiem nauki rosyjskiej na terenach polskich. Odziedziczona po Szkole Głównej i systematycznie uzupełniana o nowe woluminy, pod koniec XIX wieku biblioteka Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego była najlepiej wyposażoną biblioteką uniwersytecką w całym Cesarstwie – w 1896 r. zawierała przeszło 450 tys. tomów (Tamże). W Warszawie zaś była jedyną dobrą biblioteką. Zważywszy na niski stan zamożności rzesz studenckich, a co za tym idzie, nieczęste zakupy w księgarniach, analiza wypożyczeń z biblioteki Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego daje w miarę pełny obraz czytelnictwa wśród studentów, nie licząc drugiego obiegu.

Książki o tematyce społecznej i historycznej były wypożyczane głównie przez prawników i historyków (Tamże: 333-337), czyli tych, spośród których rekrutowali się warszawscy socjologowie. Zdecydowana większość wypożyczanych przez studentów książek była w języku rosyjskim – ponad 84% beletrystyki i prawie 72% literatury naukowej. Prace naukowe czytane po polsku nie stanowiły nawet 12% ogółu wypożyczeń. Z innych języków liczyły się tylko niemiecki i francuski (po około 6,5%) (Tamże: 340). Zdecydowana dominacja rosyjskojęzycznych pozycji wśród studenckich wypożyczeń nie powinna dziwić. W omawianym okresie na język rosyjski tłumaczono wiele prac zachodnich, a inne języki

studenci znali słabo (Tamże). Niewielki udział w całokształcie czytelnictwa publikacji w języku polskim może być spowodowany tym, że większość wypożyczanych z biblioteki książek dotyczyła nauk prawnych, historycznych i społecznych, w której to dziedzinie niewiele było polskich przekładów, a i sami Polacy często pisali po rosyjsku (Tamże).

Najczęściej wypożyczano prace z ekonomii politycznej – 38%, statystyka stanowiła 27%, skarbowość 22% a socjologia *sensu stricte* - 13%. Psychologia została przez autorów badania sklasyfikowana jako dział filozofii i stanowiła ona 21% wypożyczanych książek z tej dziedziny. Popularne były także opracowania geograficzne, antropologiczne i etnograficzne (Tamże: 342). Autorzy omawianej analizy czytelnictwa pokusili się o określenie kilku tropów tematyczno-problemowych, którymi podążali studenci korzystający z biblioteki Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego. Wśród historyków popularne były prace ewolucjonistyczne, poświęcone historii cywilizacji, m.in. Buckle'a i Drapera. Prawników interesowała historia i literatura polska, kwestia włościańska (poruszana także na łamach „Varšavskija Universitetskija Izvestija”), pozytywizm w historii, dzieje katolicyzmu i problemy administracyjne (ziemstwa) a także historia Europy Zachodniej, z której najczęściej wypożyczano prace Mikołaja Kariejewa. Podobne zainteresowania, z uzupełnieniem o statystykę i socjologię, mieli filologowie (Tamże: 345-46). Niektórzy studenci mieli bardziej sprecyzowane zainteresowania, inni wciąż poszukiwali tego, co ich najbardziej zajmowało. Konstanty Krzeczkowski w swojej analizie wspomina o czytelnictwie Darwina, Spencera i Marksa, ale brak szczegółowych danych na ten temat, za wyjątkiem stwierdzenia, że *Kapitał* czytano rzadko (Tamże 347-48).

Ważnymi kanałami dla dokonujących się wtedy wpływów rosyjskich na socjologię polską były czasopisma naukowe ukazujące się na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim. Oprócz wspomnianych już „Varšavskija Universitetskija Izvestija”, wydawano także „Zapiski Obščestva Istorii, Filologii i Prava pri Impieratorskom Varšavskom Univiersitietie”. „Zapiski...”, które ukazywały się w latach 1902-1912, dokumentowały działalność Towarzystwa Historii, Filologii i Prawa przy Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim. Każdy numer składał się z dwóch części: pierwsza zawierała protokoły z posiedzeń Towarzystwa; w drugiej publikowano artykuły dotyczące problematyki historycznej, prawniczej, filologicznej (w tym etnologia) i społecznej.

Choć socjologia leżała w zakresie zainteresowań Towarzystwa niejako pośrednio, jedynie jako nauka częściowo pokrywająca się obszarem badań z historią i naukami prawnymi, to na łamach „Zapiski...”, możemy znaleźć stosunkowo dużo artykułów o tematyce socjologicznej. Trudno stwierdzić, jak wiele z nich było rzeczywiście czytanych przez

przyszłych polskich socjologów, ponieważ brak danych na temat czytelnictwa „Zapiski...”, ale już przez sam fakt publikacji, artykuły te stały się jednym z elementów współtworzących polską socjologię.

Do znaczących dla socjologicznego oblicza „Zapiski...” należą z pewnością publikacje prawnika-socjologa Jewgienija Spektorskiego⁶. W artykule *Pojęcie społeczeństwa w Starożytności* (Spektorski 1911: 49-76) rozważał on znaczenie terminu *społeczeństwo* w świecie antycznym i jego desygnat. Spektorski pisał też tam o ogólnej semantyce wiedzy i nauk o społeczeństwie. W wykładzie *Organiczna teoria społeczeństwa* (Tenże 1904: 59-83), którego zapis ukazał się w 3 numerze „Zapiski...”, wygłoszonym na jednym z posiedzeń Towarzystwa Historii, Filologii i Prawa, Spektorski próbował zapoznać pozostałych członków z socjologicznym organicyzmem. Odwoływał się w tym celu do Spencera, Lilienfelda i Schäfflego; wspominał także o roli XVIII-wiecznej filozofii w późniejszym rozwoju socjologii.

Szczególnie ciekawym wydaje się być artykuł A.I. Darińskiego⁷ *Rodzina u górali kaukaskich* (Darinskij 1903: 113-69). Wspomniana praca traktuje o znaczeniu rodziny w społecznościach Kaukazu. Własne poglądy autor konfrontował ze współczesną literaturą na ten temat. Rzuca się w oczy bogactwo odwołań, w tym obszerne odniesienia do Maksyma Kowalewskiego – *Prawa i zwyczajów na Kaukazie* (Kovalevskij 1880). Dariński korzystał także z innych prac wybitnego rosyjskiego socjologa, a także m.in. z Westermarcka, Letourneau, Bachofena, Schmollera i Lwowa.

Zapis wykładu V.A. Kaminskiego⁸ *Badania etnograficzne Wołynia* (Kaminskij 1911: 79-135) potwierdza, że także etnografia leżała w zakresie zainteresowań Towarzystwa Historii, Filologii i Prawa. Oprócz tytułowego opisu kultury i społeczności Wołynia, Kaminski mówił o zadaniach współczesnej sobie etnografii, odwołując się do prac badaczy rosyjskich i zachodnich.

Drugie z czasopism ukazujących się na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim – „Varšavskija Universitetskija Izvestija” były oficjalnym periodykiem uczelni. Wydawano je w latach 1870-83 sześć razy do roku, a w latach 1884-1915 – dziewięć (w okresie czasowego zamknięcia Uniwersytetu w wyniku strajku studenckiego, w latach 1906-08, rytm wydawniczy uległ zakłóceniu). Każdy numer podzielony był na dwie części: oficjalną (*officijalnyj otdiel*) i nieoficjalną (*nieofficijalnyj otdiel*). Część oficjalną, która znajdowała się na początku

⁶ Spektorskij Evgenij V (1875-1951) – Rosjanin, prawnik, wykładowca na wydziale prawa Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, autor m.in. *K voprosu o sistematizacii obščiestvoviedienija* (1903) oraz licznych artykułów publikowanych na łamach periodyków wydawanych na warszawskiej uczelni (Kariejew 1996: 133-35).

⁷ W źródłach brak pełnego imienia.

⁸ W źródłach brak pełnego imienia.

wypełniały protokoły z posiedzeń Senatu uczelni; zamieszczano je w każdym numerze. Publikowane również w części oficjalnej raporty o działalności Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, spisy stanu osobowego kadry oraz programy nauczania poszczególnych przedmiotów pojawiały się rzadziej (raporty raz na rok).

Część nieoficjalna „Varšavskija Universitetskija Izvestija” była zdecydowanie bardziej różnorodna pod względem treści. Zamieszczane w niej były artykuły naukowe pracowników wszystkich wydziałów uczelni, jednak najczęściej Wydziału Lekarskiego. Liczba wydanych numerów była jednak na tyle duża, że mimo dominacji nauk ścisłych i przyrodniczych, w czasopiśmie ukazało się również wiele artykułów także o tematyce społecznej, w tym i socjologicznej. Publikowano także nagrodzone prace studentów oraz recenzje profesorskie prac wyróżnionych. Niektóre publikacje książkowe wykładowców Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego również ukazywały się na łamach „Varšavskija Universitetskija Izvestija”; były jednak podzielone na fragmenty. W części nieoficjalnej ukazywały się artykuły na temat działalności instytucji ogólnouniwersyteckich, takich jak Biblioteka (od 1890 do 1896 r. prawie w każdym numerze zamieszczano spis aktualnie pozyskiwanych książek) i Muzeum dla Naocznego Zapoznania się z Rosją. W części nieoficjalnej zamieszczano również sprawozdania z podróży naukowych pracowników Uniwersytetu.

„Varšavskija Universitetskija Izvestija” były wydawane w języku rosyjskim, sporadycznie zdarzały się artykuły w językach łacińskim i polskim. Objętość każdego numeru czasopisma wynosiła około 250 stron, z tym, że strony nie były numerowane kolejno⁹. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych XIX stulecia w niektórych numerach umieszczono wklejki – fotografie, które przedstawiały wyposażenie gabinetów uniwersyteckich lub były to portrety któregoś z zasłużonych wykładowców.

Wśród prac socjologicznych pojawiających się na łamach „Varšavskija Universitetskija Izvestija” możemy wyróżnić prace z zakresu teorii zmiany społecznej, monografie poświęcone teoriom konkretnych myślicieli, prace historyczne, w których położono szczególny nacisk na warunki społeczne kształtujące dany okres, artykuły tworzone w ramach innych nauk, ale traktujące o problemach społecznych oraz repliki profesorskie na prace studentów.

---

⁹ Ciągłość numeracji nie dotyczyła danego numeru, ale poszczególnych artykułów, które, podzielone na fragmenty, ukazywały się niekiedy nawet przez dziesięć nie zawsze kolejnych numerów. Na przykład w numerze 3 „V.U.I.” z 1915 r. wydrukowano pierwszą część artykułu G.G. Pisariewskiego *Gospodarka i formy rolne w koloniach Powołża w XVIII i na początku XIX wieku* (strony 1-48), a w numerze piątym ukazała się dalsza część pracy: strony 49-80. Podobnie wyglądała numeracja innych artykułów. W roczniku 1870, *officijalnyj otdiel* i *nieofficijalnyj otdiel* posiadały odrębną numerację.

Autorem wielu artykułów na temat zmiany społecznej był Mikołaj Kariejew¹⁰. Wykładał on na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim powszechną historię najnowszą (od średniowiecza do XIX w.). W wykładzie inauguracyjnym roku akademickiego 1879/80: *Znaczenie formuły postępu w badaniu historii* (Kariejew 1879: 1-19) Kariejew omawia wyróżnione przez siebie trzy rodzaje postępu w dziejach ludzkości – postęp rozumowy, emocjonalny i społeczny, a także opisuje zależności między nimi. Rozważania o podobnej treści mają również miejsce w artykułach Kariejewa *O filozofii historii* i *O współczesnym znaczeniu filozofii historii* z 1883r. (Tenże 1883b: 1-8; 1883c: 1-13).

„Varšavskija Universitetskija Izvestija” publikowały także programy nauczania i obszerne fragmenty kursów poszczególnych przedmiotów. W 1883 r. ukazały się na łamach czasopisma Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego *Wykłady z historii średniowiecza* (Tenże 1883a: 1-48) oraz *Wprowadzenie do kursu filozofii najnowszej* (Tenże 1879-84) Mikołaja Kariejewa. W omawianych kursach Kariejew wychodząc od wspólnych korzeni cywilizacji zachodnioeuropejskiej, szczególny nacisk kładzie na znaczenie Kościoła i ustroju feudalnego dla biegu historii. Wzrost i upadek potęgi Kościoła w średniowieczu, okres reformacji i walk katolicyzmu i protestantyzmu, omawiane na przykładach krajów zachodnich i Rzeczypospolitej w powiązaniu z rozkładem ustroju feudalnego, są według Kariejewa głównym czynnikiem zmian społecznych i cywilizacyjnych. Wiele miejsca poświęcił Kariejew kwestiom społecznym oraz prądom myślowym kształtującym się w omawianej epoce, przy czym robił to głównie pod kątem wpływów religijnych. Także w stosunkach religijnych dopatruje się źródeł rewolucji; autor podkreślał szczególne znaczenie najnowszej historii Francji, za względu na początki absolutyzmu, rolę francuskiego oświecenia i ruchów społecznych. Kariejew omawia także stosunki ekonomiczne i ich znaczenie społeczne w nowej epoce.

Źródło i formy prawa (Čižov 1878: 1-252) Nikołaja Cziżowa¹¹ również zawierają rozważania o zmianie społecznej. Autor podzielił dzieje ludzkości na cztery okresy: wschodni – rozumowo nierozwinięty, grecki – kierujący się logiką, rzymski – kierujący się wolą oraz najnowszy, w którym nastąpiło oddzielenie logiki i etyki, myśli i działania. Cziżow zastanawia

¹⁰ Mikołaj Kariejew (1850-1931), Rosjanin, wykładowca Wydziału Historycznego CUW, specjalista w dziedzinie polskiej historii, przychylny Polakom – bronił polskich studentów w konfliktach z władzami uczelni i administracyjnymi. Światopogląd socjologiczny ukształtował pod wpływem pism Piotra Ławrowa i idei narodnictwa oraz moskiewskiej szkoły historycznej V. I. Guerriera. Mikołaj Kariejew utrzymywał przyjazne stosunki z polskimi uczonymi. Mimo niezgodności poglądów, szanował go Tadeusz Korzon, sympatię budził u Bolesława Limanowskiego, a jego postawa zdobywała uznanie polskich studentów (Bardach 1980: 109-11; 136).

¹¹ Čižov Nikołaj (1853-?) – Rosjanin, prawnik.

się, w jaki sposób ewolucja cywilizacji, kultury i osobowości wpływała na zmiany form prawnych.

W 1879 r. ukazała się pierwsza część pracy Seweryna Smolikowskiego¹² – tym razem autora polskiego – *Nauka Augusta Comte’a. O społeczeństwie* (Smolikowski 1879-86), której fragmenty ukazywały się na łamach „Varšavskija Universiteskija Izvestija” nieregularnie, najpierw w latach 1879-80, potem wznowione 1885-86. Smolikowski postawił sobie za zadanie dokonać obiektywnej oceny filozofii Augusta Comte’a, nie będąc ani jego fanatykiem, ani zagorzałym wrogiem. Praca została podzielona na trzy części. W pierwszej autor przedstawia ogólne założenia teorii Comte’a na tle europejskiego pozytywizmu, na podstawie klasyfikacji ludzkiej wiedzy oraz metod i właściwości pozytywnej filozofii. Druga część poświęcona została omówieniu socjologii Comte’a. Smolikowski pisze o stosunku socjologii do innych nauk, jej metodzie oraz podziale na statykę i dynamikę społeczną, które to działy opisuje dokładniej. W części trzeciej autor podjął się krytyki nauki o społeczeństwie Comte’a; prowadzi ją jednak łagodnie, w umiarkowanym obiektywnym tonie. W 1886 roku praca Seweryna Smolikowskiego doczekała się publikacji w formie książkowej pt. *Wyłożenie początków pozytywnej filozofii i socjologii Augusta Comte’a*, nakładem Uniwersytetu (Tenże 1886).

Władysław Topor-Rabczyński napisał pracę poświęconą innemu znakomitemu myślicielowi, pt. *Machiavelli i epoka Odrodzenia* (Topor-Rabczynski 1908: 1-191). Zawarł w niej obszerne studium myśli Machiavellego na tle renesansowych Włoch. Topor-Rabczyński rozważył teorie na temat ustroju państwa i stosunków władzy, zwracając jednocześnie dużą uwagę na kwestie społeczno-religijne (m. in. polityka papieżstwa). Osobne prace poświęcono także Janowi Jakubowi Rousseau: *Pedagogika Rousseau* (Bobrov 1910: 1-56) E.A. Bobrowa¹³ i *Kolcow i Rousseau* (Jewłachow 1910: 1-15) Aleksandra Jewłachowa¹⁴ oraz Adamowi Smithowi – *Analiza pierwszego prawa o podatkach Adam Smitha* (Iwaniukow 1873) Iwana Iwaniukowa¹⁵ – ekonomisty społecznego, a także filozofii Berkleya i Spinozy.

W roku 1910 na łamach „Varšavskija Universiteteskija Izvestija” ukazał się tekst Eugeniusza Spektorskiego *Kryzys myśli społecznej w XVIII wieku* (Spektorskij 1910-12), w

¹² Smolikowski Seweryn (1850-1920) – Polak, socjolog, pierwsze lata życia spędził w Rosji, student i pracownik naukowy Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, redaktor *Biblioteki Warszawskiej*, autor wielu publikacji z zakresu socjologii i psychologii (Miszewski 1999: 297-98).

¹³ Bobrov Jewgienij - Rosjanin, wykładowca wydziału historyczno-filologicznego Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, kierownik Studenckiego Koła Twórczości Artystycznej (Literackiej); (Kiepuska 1981: 559).

¹⁴ Jewłachow Aleksandr – Rosjanin, wykładowca wydziału historyczno-filologicznego Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, kierownik Studenckiego Koła Pedagogicznego (1912); (Kiepuska 1981: 559).

¹⁵ Iwaniukow Iwan – Rosjanin, prawnik, wcześniej żołnierz robotnik w Ameryce, chwalony za wykłady na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim (Ihnatowicz 1981: 436; 482).

którym omówione zostały teorie społeczne oświeceniowych filozofów; liczne są odwołania do Monteskiusza, Kartezjusza, Kanta, Newtona.

Na uwagę zasługuje także praca Jana Kucharzewskiego¹⁶, późniejszego wybitnego polskiego historyka - *Ogólny zarys rozwoju stosunków rodzinnych ze szczególnym naciskiem na stosunki małżeńskie* (Kucharzewskij 1901: 1-64). Autor przedstawia ewolucję stosunków w rodzinie na przestrzeni dziejów pod kątem regulacji prawnych; ze względu na tematykę, odwołuje się głównie do prac socjologicznych autorstwa m.in. Durkheima, de Roberty'ego, Wormsa, Tarde'a, von Schmollera, Warda.

Socjologa mogą zainteresować również niektóre artykuły z dziedziny innych nauk społecznych. Historyk Dymitr Samokwasow¹⁷ napisał kilka prac, które swoim zakresem odpowiadają dzisiejszej etnologii lub antropologii społecznej: *Formy organizacji społecznej ludów osiadłych i wędrujących (w warunkach epoki kamiennej)* (Samokwasov 1886: 1-26), *Spółczeństwa ludów koczowniczych* (Tenże 1886-87), *Historia wspólnoty miejskiej u ludów dawnych i dzikich* (Tenże 1887). Interesującą monografią historyczną wydaje mi się *Byt społeczeństwa rosyjskiego w XVI w. według 'Domostroju'* (Zaiscinskij 1879: 1-19) A. Zaiścińskiego. Z zakresu psychologii na uwagę zasługują prace N. Muchina: *Zarys psychologii samobójstwa* (Muchin 1903), *Psychozy wojny i rewolucji* (Tenże 1909) oraz *Geniusz – artysta jako osobowość antyspołeczna* (Jewłachov 1909: 1-32) Aleksandra Jewłachowa. Jewłachow nawiązując do Sorela i Proudhona próbuje wyjaśnić istotę sztuki i procesu tworzenia.

Cesarski Uniwersytet Warszawski ogłaszał wśród studentów konkursy na pracę naukową na określony temat. Prace nagrodzone złotymi medalami były drukowane w „Varšavskija Universitetskija Izvestija” w całości, w przypadku prac wyróżnionych drukowano profesorskie recenzje (repliki). Jest to wyraźny przykład wpływu rosyjskich intelektualistów na polską młodzież oraz uczonych polskich na Rosjan studiujących na warszawskiej uczelni. Z ciekawszych prac studenckich należałoby wymienić *O zależności między prawem a ekonomicznym stanem społeczeństwa* (Kašnica 1876: 73-75) Józefa Sziffa¹⁸, której promotor, profesor Józef Kasznica¹⁹ przyznał srebrny medal oraz recenzowany również przez Kasznicę

¹⁶ Kucharzewski Jan (1876-1952) – Polak, historyk, prawnik, publicysta, polityk; ukończył wydział prawa na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim, autor m.in. *Początki prawa małżeńskiego* (1901), *Narodowość a państwo* (1907 – *Mysł Polska*); (Maternicki 1971: 58-61).

¹⁷ Samokwasow Dymitr (1843-1911) – Rosjanin, archeolog i historyk rosyjskiego prawa, wykładowca Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego (1877-94), od 1894 na Uniwersytecie Moskiewskim; (BSE 1971: 56).

¹⁸ Sziff Józef – Polak (w źródłach brak informacji na jego temat).

¹⁹ Kasznica Józef (1834-1887) – Polak, prawnik i socjolog, wykładowca wydziału prawa Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego. Profesorem CUW został mianowany po uzyskaniu stopnia doktora w Petersburgu, na podstawie pracy *O istocie prawa (O suščnosti prava)*, ponieważ władze rosyjskie nie uznały jego dyplomu z Wiednia (Szacki 1995: 129). Wpływy rosyjskie w twórczości socjologicznej Kasznicy sprowadziły się do

Krytyczny przegląd rozwoju pojęcia o społeczeństwie i o naukach społecznych autorstwa Rozencwajga i Bokitki (Tenże 1884: 50-57). Profesor Jesipow recenzował serię prac pod zbiorczym tematem *Zsyłki wewnątrz Rosji i na Zachód* (Jesipov 1897: 21-34), traktujących o problemie zesłania i jego roli społecznej i prawnej. Profesor Makuszew²⁰ ocenił pracę studenta Edmunda Dylewskiego²¹ *Andrzej Frycz Modrzewski – polski pisarz polityczny* jako godną złotego medalu; ukazała się ona później na łamach „Varšavskija Universitetskija Izvestija” (Makušev 1882: 1-7). Złotym medalem nagrodził także profesor Antoni Okolski²² pracę studenta Henryka Konica²³ *Władze gminne w Królestwie Polskim według ukazów 1864 roku, w porównaniu z władzami gminnymi najbardziej znaczących państw europejskich* (Okolski 1882: 24-25).

Według regulaminu wydawniczego „Varšavskija Universitetskija Izvestija” złoty medal przyznany studenckiej pracy przez recenzującego profesora oznaczał druk pracy w całości na łamach czasopisma. Od recenzenta, który nie mógł jednak działać niezależnie od swoich przełożonych i wysyłać do druku prac niezgodnych z polityką caratu, a więc także od władz uczelni, zależała kariera naukowa studentów. Dzięki instytucjonalnemu bodźcowi w postaci możliwości publikacji prac naukowych, uwidaczniały się wpływy rosyjskie na twórczość młodych badaczy i kształtującą się socjologię polską oraz na inne nauki.

Czasopismo „Varšavskija Universitetskija Izvestija” było wydawane do końca istnienia Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, tj. do 1915 r., kiedy to stał on się na powrót polską uczelnią.

Trudno dokonać jednoznacznego podsumowania całokształtu działalności Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego (lata 1869-1915). Z jednej strony był on instytucją obcą, narzuconą Polakom siłą, uczelnią o nierównym poziomie nauczania, którą traktowano jako zło konieczne. Z drugiej strony, nie można jednak odrzucać całości dorobku materialnego i naukowego uczelni, na której, z różnych powodów wykładali, studiowali i publikowali zasłużeni naukowcy polscy i rosyjscy. Rosjanie, którzy trafili na warszawską uczelnię w celach naukowych, a nie ideologicznych, cieszyli się dużym uznaniem polskich studentów i z

---

petersburskiego doktoratu i 16 lat pracy na rosyjskim uniwersytecie w Warszawie (1869-1885), gdzie wykładał i publikował w języku rosyjskim, m.in. w „Varšavskija Universitetskija Izvestija”.

²⁰ Makuszew Wikintij – Rosjanin, wykładowca wydziału historyczno-filologicznego Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, rusyfikador (Kiepuska 1981: 540).

²¹ Dylewski Edmund (1859-1900) – Polak, adwokat, archiwista, student Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego (Kamusiński 1948: 55-56).

²² Okolski Antoni (1838-1897) – Polak, studiował w Moskwie i Petersburgu, wykładowca wydziału prawa Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, autor prac o tematyce społecznej (m.in. o ubóstwie), a także z dziedziny prawa karnego i cywilnego oraz administracji; pozytywista, zwolennik zwiększenia praw kobiet, przeciwnik socjalizmu (Sobociński 1978: 672-76).

²³ Konic Henryk (1860-1934) – Polak, prawnik-cywilista, działacz polityczny i społeczny, poseł do II Dumy, student Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego, później wykładowca na UW (Landau 1967-68: 503-06).

pewnością wywarli duży wpływ na ich edukację. Potwierdzenie tych słów znajdujemy m.in. we *Wspomnieniach* Ludwika Krzywickiego: „Profesor Nikitski, czy Nikolski bodaj, zapoczątkował u nas kult Comte’a i pozytywizmu, tak samo Simonienko kładł piętno natury kooperatystycznej na swych słuchaczach” (Krzywicki 1958: 18). Wpływ wykładowców rosyjskich na studentów był większy, niż polskich profesorów pracujących na warszawskiej uczelni, na których ciążyło piętno zdrady języka; to, co na wydziale medycznym czy prawnym było wybaczone, w przypadku literatury polskiej owocowało bojkotem.

Niektórzy Rosjanie wykładający na warszawskiej uczelni działali także poza Uniwersytetem. Profesor G. Simonienko był głównym redaktorem Wydawnictwa Komitetu Statystycznego, z którego publikacji korzystał w swoich pracach m.in. Ludwik Krzywicki (Tenże 1962: 121-25). Polskiej socjologii 46 lat istnienia Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego przyniosło nie tylko artykuły i publikacje książkowe napisane przez studentów tej uczelni, m.in. Seweryna Smolikowskiego, ale także kontakt i zainteresowanie rosyjską myślą społeczną, realizowane już po studiach, np. publikacje Kazimierza Kelles-Krauz, Ludwika Krzywickiego, Jana Kucharzewskiego i innych uczonych.

Ludwik Krzywicki studiował na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim matematykę i tam też zapoznawał się z rosyjską myślą socjologiczną, o czym niejednokrotnie sam wspominał. Młodego Krzywickiego inspirowały prace m.in. Dymitra Pisariewa, Mikołaja Czernyszewskiego, Michała Bakunina, Mikołaja Michajłowskiego, Piotra Kropotkina i Piotra Ławrowa (Tenże 1958: 45; 71; 185; 200; 230-36). Do dzieł rosyjskich socjologów polski uczoney sięgał również w dojrzałej twórczości – w jego pracach pojawiają się odwołania do Mikołaja Zibera (Tenże 1960a: 354; 1959: 300-04), Iwana Iwaniukowa (Tenże 1960b: 392-96), Maksyma Kowalewskiego (Tenże 1958: 503) i wielu innych.

Inny związany z Cesarskim Uniwersytetem Warszawskim polski socjolog, Kazimierz Kelles-Krauz, często korzystał w swoich pracach z osiągnięć rosyjskich psychologów: Maksyma Kowalewskiego i Eugeniusza de Roberty (Kelles-Krauz 1904: 752-55; 769-71). Znane mu były także prace ówczesnych klasyków ze Wschodu, jak choćby Mikołaja Michajłowskiego, któremu poświęcił osobny rozdział w *Portretach zmarłych socjologów* (Tenże 1906: 113-31).

Na CUW wykształcił się także Seweryn Smolikowski i tam też zaczął karierę naukową. Na tej uczelni uzyskał on w 1874 r. tytuł kandydata nauk na podstawie prac *Pozytywizm we Francji i w Niemczech (Pozitivizm vo Francii i Germanii)* i *Wyłożenie początków pozytywnej filozofii i socjologii Augusta Comte’a (Izłożenije načala pozitivnoj filozofii i sociologii Ogjusta Konta)*. Druga z nich ukazywała się w częściach na łamach czasopisma wydawanego na

warszawskiej uczelni „Varšavskija Universitetskija Izviestija”, a później także jako odrębna książka (Smolikovski 1886; Tenże 1879-86).

Rosyjskie wątki napotkamy również w twórczości Stanisława Krusińskiego. Był on wieloletnim współpracownikiem pisma „Vołżskij viestnik”, a w swoich pracach odwoływał się do Aleksandra Wasilczikowa, rosyjskiego ekonomisty, Andrieja Isajewa, Mikołaja Zibera i psychologa Władimira Biechtieriewa (Szacki 1995: 194; Krusiński 1958: 309; 95; 98; 107-08; 295). Krusiński czytał także „Otiečestviennyje zapiski” (Krzywicki 1958: 44).

Także Stanisław Grabski wyniósł zainteresowanie rosyjską myślą społeczną z warszawskiej uczelni. Podobnie, jak Krzywicki, czytał Iwaniukowa, a także Pisariewa (Grabski 1989: 32; 66).

Również praca naukowa Józefa Kasznicy była związana z Cesarskim Uniwersytetem Warszawskim, gdzie przez 16 lat pracował jako wykładowca (Szacki 1995: 438-39). Zamyka on listę bardziej znanych polskich socjologów, w których twórczości wpływy rosyjskie dokonywały się właśnie za pośrednictwem warszawskiego uniwersytetu.

Z socjologów niezwiązanych z CUW, a w których pracach widoczne były znaczące wpływy rosyjskie, na uwagę zasługują zwłaszcza Bolesław Limanowski i Ludwik Kulczycki. Limanowski przez długi okres przebywał w Rosji i tam z rosyjskich czasopism dowiadywał się o kształtującej się nowej nauce – socjologii. W „Sovriemienniku” czytał o Comcie; „Kołokoł” był dla niego źródłem wiedzy o myśli społeczno-politycznej Hercena (Limanowski 1957: 318; 369). Przebywając na emigracji w Szwajcarii utrzymywał kontakty osobiste z rosyjskimi myślicielami i działaczami społecznymi i w dalszym ciągu korzystał z rosyjskiej literatury socjologicznej, m.in. Michała Dragomanowa i Aleksandra Pogodina (Tenże 1958: 252-23; 1961: 37).

Ludwik Kulczycki w *Zarysie podstaw socjologii ogólnej* (1900) starał się określić główne zainteresowania socjologii na podstawie prac jej najważniejszych przedstawicieli i własnych przemyśleń. Dobór wykorzystanej przez niego literatury świadczy o dużym szacunku dla dorobku Rosjan: Zibera, Kowalewskiego, Czernowa i Kariejewa (Kulczycki 1900: 43; 50; 168; 126; 229). Z prac uczonych rosyjskich Kulczycki korzystał obficie i w późniejszych swoich dziełach: w *Anarchizmie współczesnym* (1902) – z Kropotkina, Tołstoja, Bakunina, Ławrowa, Korkunowa i Plechanowa (Tenże 1902: XI-XIII; 27-135; 39-40; 181-91); w *Autonomii i federalizmie w ustroju państw konstytucyjnych* (1906) – z Kowalewskiego, Winogradowa i Milukowa (Tenże 1906: 261-98; 274-86); w kolejnej książce korzystał z rosyjskich tłumaczeń Bernsteina (*Tieorija i praktika sovriemiennoj socialdemokratii* 1906) i Hobsona (*Problemy biednosti i biezroboticy* 1900); (Tenże 1907a: 11; 17).

W jeszcze większym stopniu niż Kulczycki, pozostawał pod wpływami rosyjskimi Wacław Machajski, przebywający w Rosji na zesłaniu i piszący pod pseudonimem A. Wolski lub Jan Kiżło (PSB 1973: 619). Ten tworzący w języku rosyjskim utopista kształcił swoją myśl społeczną na podstawie Bakunina i Kropotkina, ale sam był bardziej od nich radykalny (Tamże 619-20; Kulczycki 1907b:62; 65-66; 71).

Karol Lichtański i Zygmunt Heryng byli również zesłani w głąb Rosji i tam kształtowali swoje idee społeczne. Jedną z prac Lichtańskiego, *Podstawy naukowej organizacji państwa a sprawa polska (Osnowanija naučných gosudarstviennych strojenij i polskij vopros)*, została napisana po rosyjsku i opublikowana w Petersburgu w 1883 r. (Winławski 2004: 162; 250). Heryng oprócz zesłania, przebywał w Rosji w czasie studiów, a *Logikę ekonomii* zaczął tworzyć na Syberii (9szacki 1995: 205-06). Podobnie jak Heryng, w szkołach rosyjskich uczył się Jan Herburt-Heybowicz. Zaowocowało to między innymi odwołaniami do Sołowjowa i Tołstoja w *Zarysie pojęć o narodzie* (1899); (Winławski 2001: 224-25).

Rosyjska myśl socjologiczna docierała do Polski także za pośrednictwem prasy społeczno-politycznej, która wypełniała lukę, spowodowaną ubóstwem polskiego rynku wydawniczego w omawianym okresie. Najczęściej do naukowej twórczości Rosjan nawiązywały organy socjalistów polskich: „Przedświt” i „Pobudka”. Publikowano w nich artykuły rosyjskich myślicieli społecznych, recenzje ich prac i polemiki z nimi. Spośród pozostałych czasopism na szczególną uwagę zasługują „Prawda” Aleksandra Świętochowskiego, w której publikował m.in. Ludwik Krzywicki, „Przegląd Tygodniowy” i „Głos”. Tam również w wielu artykułach o tematyce społecznej nawiązywano do dorobku socjologów rosyjskich. Były to najczęściej recenzje, niekiedy wzbogacane streszczeniem wybranego fragmentu pracy.

Często autorzy – działacze ruchu socjalistycznego, publikowali pod pseudonimami lub podpisywali się tylko inicjałami. Spośród nieanonimowych artykułów na uwagę zasługuje zwłaszcza kilka. J. Gąbiński²⁴ w tekście *Anarchia i socjalizm* z „Pobudki” (Gąbiński 1892) komentuje i krytykuje społeczne wizje Bakunina. Z kolei Napoleon Hirszband (Cezary Jellenta) w „Ateneum” odwołuje się do twórczości innego rosyjskiego myśliciela – Kariejewa (Hirszband 1884: 98-112; 223-37). O Kariejewie pisał także Adam Mahrburg w „Kraju”: *Profesorowie Błok i Kariejew jako historycy przyszłości* (Mahrburg 1885). Leon Winiarski był autorem interesującego artykułu, poświęconego Michajłowskiemu, pt. Koryfeusz rosyjskiej socjologii (Winiarski 1900: 722-35).

---

²⁴ Brak pełnego imienia w źródłach.

W polskich czasopismach ukazywały się także recenzje rosyjskich książek socjologicznych (m.in. Kozłowski 1887: 520; 532-33) i artykuły autorstwa Rosjan (Plechanow 1886: 206-19). Świadczy to o niewątpliwym zainteresowaniu Polaków myślą społeczną ze Wschodu.

Dla młodej socjologii polskiej w drugiej połowie XIX wieku i na początku wieku XX duże znaczenie miał fakt czerpania z dorobku innych narodów. Socjologia rosyjska wpłynęła znacząco na kształt ówczesnych polskich nauk społecznych. Przyczyniły się do tego tłumaczenia rosyjskich prac socjologicznych na język polski w latach 1864-1918²⁵, teksty rosyjskich uczonych w polskich czasopismach z zakresu nauk socjologicznych oraz docierające do nas za pośrednictwem Rosji publikacje zachodnie. W okresie politycznej zależności Polski od Cesarstwa Rosyjskiego miał też miejsce wpływ instytucjonalny, przejawiający się przede wszystkim poprzez ośrodki naukowe, w których studiowali przyszli polscy socjologowie. Ich myśl społeczna kształtowała się pod kierunkiem rosyjskich wykładowców zarówno na uczelniach, znajdujących się na terytorium rosyjskim (np. Kazań i Petersburg), jak również na Cesarskim Uniwersytecie Warszawskim. Za największe skarbnice wiedzy w początkowym okresie rozwoju socjologii zwykliśmy uważać Francję, Anglię i Niemcy, które to państwa dyktowały tempo światowych nauk społecznych. W przypadku polskiej myśli społecznej należałoby w tym szeregu postawić także Rosję, której wpływ odegrał ważną rolę w twórczości wielu naszych uczonych.

---

²⁵ Magdalena Kubiacyk wymienia 12 prac z zakresu nauk społecznych przełożonych z rosyjskiego na polski, m. in. G. Plechanowa, P. Kropotkina i M. Kowalewskiego (Kubiacyk 1994).

Literatura:

- Bardach, Juliusz, 1980, *Problematyka polska w liberalnej historiografii rosyjskiej schyłku XIX – początku XX: Nikołaj Kariejew*, w: Leczyk, Marian (red.), *Polsko-rosyjskie związki społeczno-kulturalne na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa: KiW, s. 104-54
- Bebel, August. 1897. *Kobieta i socjalizm*, Londyn, 326 s.
- Bebel, August. 1904. *Ženščina i socializm*, Genewa, [2], 538, [1] s.
- Bernstein, Edward. 1906. *Tieorija i praktika sovriemiennoj socialdemokratii*, Petersburg
- Bobrov, E.A. 1910. *Pedagogika Russo*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija”, 1910/6-9, s. 1-56
- Bolšaja Sovietskaja Enciklopedija* t. XX, 1971, Moskwa, s. 56
- Buckle, Henry Thomas. 1862a. *Historja cywilizacji w Anglii*, t.1, cz.1, Lwów, 239, [4] s.
- Buckle, Henry Thomas. 1862b. *Istorija civilizaciji v Anglii*, t.1 cz.1, Petersburg, [4], 575 s.
- Čižov, Nikołaj. 1878. *Istočnik i formy prava*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija”, 1878/1, s. 1-183; 1878/2, s. 184-252
- Darińskij, A.I. 1903. *Siemja u kavkazskih gorcev*, „Zapiski Obščestva Istorii, Filologii i Prava pri Impieratorskom Varšavskom Univiersitietie”, v. 2(1903), s. 113-169
- Gąbiński, J. 1892. *Anarchia i socjalizm*, cz.1, „Pobudka”, 1892/5, s. 2-3; cz.2, 1892/7-8, s. 2-4; 1892/10, s. 1-4
- Grabski, Stanisław. 1989. *Pamiętniki*, t.1, Warszawa: Czytelnik
- Hirszband, Napoleon. 1884. *Synteza badań filozoficznych nad dziejami ludzkości*, „Ateneum”, 1884 t.3, s. 98-112; 223-37
- HNP, *Historia Nauki Polskiej*, t. IV (1-2), 1987, Wrocław: Z.N. Ossolińskich PAN, s. 388
- Hobson, John. 1900. *Problemy biednosti i bezroboticy*, Petersburg
<http://www.nlr.ru:8101>
- Ihnatowicz, Ireneusz, 1981, *Uniwersytet Warszawski w latach 1869-1899*, w: Kieniewicz, Stefan (red.), *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807-1915*, Warszawa: PWN, s. 378-494
- Iwaniukow, Iwan. 1873. *Analiz pervoj podatnoj formuły Adama Smita*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija”, 1873/2
- Jesipov, V. 1897. o: *Ssyłka v Rossii i na Zapad*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija”, 1897/6, s. 21-34
- Jevlachov, Aleksandr. 1909. *Genij-chudožnik kak antiobščestvennost* „Varšavskija Universitetskija Izvestija” 1909/5, s. 1-32
- Jevlachov, Aleksandr. 1910. *Kolcov i Russo*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija”, 1910/6, s. 1-15
- Kaminskij, V.A. 1911. *Etnografičeskoje izučenje Vołyni i važniješije voprosy jeja etnografii v nastojaščieje vrijeme – wykład na posiedzeniu Towarzystwa z 12.III i 12.XI.1911*, „Zapiski Obščestva Istorii, Filologii i Prava pri Impieratorskom Varšavskom Univiersitietie”, v. 6(1912), s. 79-135
- Kamusiński, Walerian. 1948. *Dylewski Edmund*; w: *Polski Słownik Biograficzny* t. VI, Kraków: PAU, s. 55-56
- Kariejew, Nikołaj, 1996, *Osnovy russkoj sociologii*, St. Petersburg: Izdat. Ivana Limbaha
- Kariejew, Nikołaj. 1879. *Formuła progriessa v izučeniji istorii*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija”, 1879/3, s.1-19
- Kariejew, Nikołaj. 1879-84. *Vviedeniye v kurs noviejšej istorii*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija”, 1879/6, s. 1-7; 1880/1, s. 1-7; 1883/6, s. 1-72; 1884/1, s. 74-119
- Kariejew, Nikołaj. 1883a. *Lekcii po istorii sriednich vekov*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija”, 1883/2, s. 1-48
- Kariejew, Nikołaj. 1883b. *O filosofii istorii*; „Varšavskija Universitetskija Izvestija” 1883/4, s. 1-8

- Kariejev, Nikołaj. 1883c. *O sovriemiennom značenii filosofii istorii*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija” 1883/6, s. 1-13
- Kašnica, Josif. 1876. o: Šiff, *Ob otnošenii meždú pravom i ekonomičeskim bytom obščestva*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija”, 1876/4, s. 73-75
- Kašnica, Josif. 1884. o: Rozencwajg Osip, Bokitko Iwan, *Krytičeskij obzor razvitija poniatij ob obščestve i o naukach obščestvennych*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija”, 1884/9, s. 50-57
- Kelles-Krauz, Kazimierz. 1904. *Socjologia i psychologia*, „Głos” 1904/48, s.752-55; 1904/49, s. 769-71
- Kelles-Krauz, Kazimierz. 1906. *Portrety zmarłych socjologów*, Warszawa: Księgarnia Naukowa, s. 113-31
- Kiepuska, Halina. 1981. *Uniwersytet Warszawski w latach 1899-1915*, w: Kieniewicz Stefan (red.), *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807-1915*, Warszawa: PWN, s. 495-564
- Kovalevskij, Maksym. 1880. *Pravo i obyčaj na Kavkazie*, Moskwa
- Kozłowski, Władysław. 1887. *Fizyologiczna teoria uczuć*, „Prawda” 1887, s. 520; 532-33
- Krusiński, Stanisław, 1958, *Pisma zebrane*, Warszawa: Książka i Wiedza
- Krzeczkowski, Konstanty. 1905. *Czytelnictwo wśród studentów Uniwersytetu Warszawskiego. Przyczynek do statystyki życia umysłowego*, „Biblioteka Warszawska”, t.1/1905, s. 320-48
- Krzywicki, Ludwik. 1887. *Przełom w socjologii*, „Prawda” 30.IV. i 14.V.1887, nr 18; 20, w: Tenże, 1959, *Dzieła t.3, Artykuły i rozprawy 1886-1888*, Warszawa: PWN, s. 300-04
- Krzywicki, Ludwik. 1887. *Przełom w socjologii*, „Prawda” 30.IV. i 14.V.1887, nr 18; 20, w: Tenże, 1959, *Dzieła t.3, Artykuły i rozprawy 1886-1888*, Warszawa: PWN, s. 300-04
- Krzywicki, Ludwik. 1889. *Materialistyczne pojmowanie dziejów ludzkości*, „Prawda” 28.IV.1889, nr 16, w: Tenże, 1960a, *Dzieła t.4, Artykuły i rozprawy 1888-89*, Warszawa: PWN, s. 354
- Krzywicki, Ludwik. 1958. *Dzieła t.2, Artykuły i rozprawy 1880-1886*, Warszawa: PWN
- Krzywicki, Ludwik. 1958. *Wspomnienia t.2*, Warszawa: Czytelnik
- Krzywicki, Ludwik. 1959. *Dzieła t.3, Artykuły i rozprawy 1886-1888*, Warszawa: PWN
- Krzywicki, Ludwik. 1960a. *Dzieła t.4, Artykuły i rozprawy 1888-89*, Warszawa: PWN
- Krzywicki, Ludwik. 1960b. *Dzieła t.5, Artykuły i rozprawy 1890-1891*, Warszawa: PWN
- Krzywicki, Ludwik. 1962. *Dzieła t.6, Artykuły i rozprawy 1892, Kurpie*, Warszawa: PWN
- Kubiacyk, Magdalena. 1994. *Bibliografia przekładów literatury socjologicznej na język polski w latach 1859-1939*, niepublikowana praca magisterska pod kierunkiem prof. W. Winclawskiego, Toruń
- Kucharzewskij, Jan. 1901. *Obščij očerk razvitija semejnych otnošenij voobščie i bračných v osobennosti*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija”, 1901/1-2, s. 1-64
- Kucharzewski, Jan. 1901. *Początki prawa małżeńskiego*, Warszawa
- Kucharzewski, Jan. 1907. *Narodowość a państwo*, Warszawa: Myśl Polska
- Kulczycki, Ludwik. 1900. *Zarys podstaw socjologii ogólnej*, Lwów: Gubrynowicz i Schmidt
- Kulczycki, Ludwik. 1902. *Anarchizm współczesny*, Lwów: Polskie Towarzystwo Nakładowe
- Kulczycki, Ludwik. 1906. *Autonomia i federalizm w ustroju państw konstytucyjnych*, Lwów: Polskie Towarzystwo Nakładowe
- Kulczycki, Ludwik. 1907a. *Istočniki anarchizma* (tłum z pol.), Petersburg
- Kulczycki, Ludwik. 1907b. *Anarchizm w obecnym ruchu społeczno-politycznym w Rosji*, Warszawa: Przegląd Społeczny
- Landau, Zbigniew. 1967-68. *Konic Henryk*; w: *Polski Słownik Biograficzny t. XIII*, Wrocław: Ossolineum, s. 503-06
- Limanowski, Bolesław. 1961. *Pamiętniki t.3 (1907-1919)*, Warszawa: Książka i Wiedza
- Limanowski, Bolesław. 1957. *Pamiętniki t.1 (1835-1870)*, Warszawa: Książka i Wiedza
- Limanowski, Bolesław. 1958. *Pamiętniki t.2 (1870-1907)*, Warszawa: Książka i Wiedza

- Mahrburg, Adam. 1885. *Profesorowie Błok i Kariejew jako historycy przyszłości*, „Kraj” 1885, nr 1, s.22; nr 2, s.19-20
- Makušev. 1882. o: Dylewski Edmund, A. *Fryč Modržeuskij - polskij političeskij pisatelj*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija”, 1882/6, s. 1-7; 1883/6, s. 1-72; 1884/1, s. 73-120; 1884/2, s. 121-158, I-XXIV
- Marks, Karol. 1872. *Kapitał. kritika političeskoj ekonomii*, t.1, Petersburg, XIII, 678 s.;
- Marks, Karol. 1884. *Kapitał: krytyka ekonomii politycznej*, t.1, ks.1: *Wytwarzanie kapitału*, Warszawa, VII, 325 s.
- Maternicki, Jerzy. 1971. *Kucharzewski Jan*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVI/1, Wrocław: Ossolineum, s. 58-61
- Mill, John Stuart. 1859. *Zasady ekonomii politycznej z niektórymi zastosowaniami do ekonomii społecznej*, t.1. Petersburg, , 438 s.
- Mill, John Stuart. 1860. *Osnovanija političeskoj ekonomii s niekotorymi iz ich primienienij k obšč'estviennoj filozofii*, t.1. Petersburg, 426 s.
- Miszewski, Bolesław. 1999. *Smolikowski Seweryn*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXIX, Warszawa-Kraków:PAU-FNP-PAN, s. 297-98
- Morgan, Henry Lewis. 1887. *Spółeczeństwo pierwotne, czyli badania kolei ludzkiego postępu od dzikości przez barbarzyństwo do cywilizacyj*, Warszawa, IV, 625, [6] s.
- Morgan, Henry Lewis. 1900. *Pervobytnoje obšč'estvo. Izsledovanije progressa iz dikogo sostojanija k varvarstvu i iz varvarstva k civilizacii*, Petersburg, [2], XIV, 545 s.
- Muchin, N. 1903. *Očerok psichologii samoubijstva*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija”, 1903/4
- Muchin, N. 1909. *Psichozy vojny i rievolucij*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija”, 1909/7, s. 1-14
- NLR, *Główny Katalog Książek w języku rosyjskim 1705-1998* na stronie internetowej Rosyjskiej Biblioteki Narodowej, <http://www.nlr.ru:8101>
- Okolski, Antoni. 1882. o: Konic Henryk-Leopold, *Gminno upravlienije v Carstvie Polskom po ukazam 1864, v sravnieniji s gminnom upravlienijem važniejšich jevropiejskich gosudarstv*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija”, 1882/6, s. 24-25
- Plechanow, Gieorgij. 1886. *Ferdynand Lassalle – życie jego i działalność (szkic historyczny)*, „Przegląd Społeczny”, 1886/9, s. 206-19
- PSB, *Polski Słownik Biograficzny*, t. XVIII, 1973, Wrocław: Zakł. Nar. Ossolińskich, IS PAN, s. 619
- Samokvasov, Dymitr. 1886. *Formy socialnoj organizacii sidiacich i brodiacich narodov (v usłowjach kamiennoj kultury)*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija”, 1886/8, s. 1-26
- Samokvasov, Dymitr. 1886-87. *Obšč'estva kočevych narodov*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija”, 1886/9, s. 1-25; 1887/1-2,
- Samokvasov, Dymitr. 1887. *Istorija gorodskogo obšč'ežitija drevnich i dikich narodov*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija”, 1887/6
- Smolikovski, Severyn. 1886. *Izłożenije načal pozitivnoj filozofii i socjologii Ogiusta Konta*, Warszawa
- Smolikowski, Seweryn. 1879-86. *Učenie Ogiusta Konta. Ob obšč'estve*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija”, 1879/6, s. 1-24; 1880/1, s. 32-48; 1880/2, s. 49-80; 1880/5, s. 81-144; 1885/8 s. 1-16; 1885/9, s. 17-32; 1886/1-6, s. 33-144
- Smolikowski, Seweryn. 1886. *Izłożenije načal pozitivnoj filozofii i socjologii Ogiusta Konta*, Warszawa: CUW
- Sobociński, W. 1978. *Okolski Antoni* w: *Polski Słownik Biograficzny t.XXIII/1*, Wrocław: Ossolineum-PAN, s. 672-76
- Spektorskij, Evgenij V. 1903. *K voprosu o sistematizacii obščiestvoviedienija*, Warszawa

- Spektorskij, Evgenij V. 1904. *Organičeskaja teorija obščestva - vyklad na corocznym zebraniu Towarzystwa z 25.I.1904*, „Zapiski Obščestva Istorii, Fiłologii i Prava pri Impieratorskom Varšavskom Univiersitietie”, v.3(1904), s. 59-83
- Spektorskij, Evgenij V. 1911. *Poniatije obščiestva v antičnom mirie. Etiud po semantike obščiestvoviedienija*, „Zapiski Obščestva Istorii, Fiłologii i Prava pri Impieratorskom Varšavskom Univiersitietie”, v.5(1911), s. 49-76
- Spektorskij, Evgienij V. 1910-12. *Krizis obščestvovedenija v XVIII stoletii*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija”, 1910/1, s. 41-56; 1910/6, s. 113-120; 1910/8-9, s. 129-160; 1911/1-9, s. 161-472; 1912/1-2, s. 473-520
- Szacki, Jerzy. 1995. *Sto lat socjologii polskiej. Od Supińskiego do Szczepańskiego*, Warszawa: PWN, s. 194;
- Topor-Rabczynski, Wł. 1908. *Makiaveli i epocha Vozroždenija*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija”, 1908/1-4, s. 1-161
- Winclawski, Włodzimierz. 2001. *Słownik biograficzny socjologii polskiej t.1*, Warszawa: PWN
- Winclawski, Włodzimierz. 2002. *Socjologie Narodowe*, w: *Encyklopedia Socjologii*, t. IV, Warszawa: Oficyna Naukowa, s. 84-87
- Winclawski, Włodzimierz. 2004. *Słownik biograficzny socjologii polskiej t.2*, Toruń: UMK
- Winiarski, Leon. 1900. *Koryfeusz rosyjskiej socjologii*, „Krytyka” 1900/11, s. 722-35
- Zaicinskij, A. 1879. *Byt russkogo obščestva XVI stoletija po Domostroju*, „Varšavskija Universitetskija Izvestija” 1879/4, s. 1-19